

KREDIET OP CONSUMPTIE- GOEDEREN IN UTRECHT IN DE ACHTTIENDE EEUW

Paper Onderzoekseminar III – Camiel Camps

Datum: 24 januari 2013

Studentnummer: 3362213

Aantal woorden: 9.688 (exclusief literatuurlijst, inclusief noten en bijlage)

Krediet op consumptiegoederen in Utrecht in de achttiende eeuw

PAPER ONDERZOEKSEMINAR III – CAMIEL CAMPS

1. INLEIDING

Krediet is een gift van tijd. Zo omschreef antropoloog Mauss het fenomeen kredietverlening bij aankoop van goederen.¹ Een verkoper levert goederen, maar de betaling hiervan vindt pas op een later tijdstip plaats. In de vroegmoderne tijd speelde consumptief krediet een belangrijke rol in de samenleving. Er was een tekort aan muntgeld, banken waren er nauwelijks en de banken die er waren hielden zich bezig met financiering van internationale handel en niet van particuliere consumptie. In Engeland werd begin achttiende eeuw slechts tien procent van de transacties met cashgeld afgehandeld. Krediet was de meest gebruikte betaalkvorm.²

In de historiografie is er traditioneel veel aandacht geweest voor de financiering van de internationale handel en de financiën van staten. Later is daar de focus op armoede en het belenen van goederen bij pandhuizen bijgekomen.³ McCants constateerde in haar onderzoek naar pandbelening in achttiende eeuw Amsterdam dat pandhuizen voornamelijk aan de middenklasse leenden en veel minder dan eerder aangenomen werd aan de armen.⁴ Recent is er meer aandacht gekomen voor kredietverlening in het “gewone” dagelijkse economische verkeer. Een voorbeeld hiervan is de studie van Willems naar de kleinhandel in Antwerpen in de achttiende eeuw. De hoeveelheid studies over de Lage Landen rond dit thema is echter beperkt.

De onderzoeksvraag van dit paper is hoe de kredietverlening rond consumptiegoederen verliep in Utrecht in de achttiende eeuw. Utrecht is hierbij interessant omdat de stad, in tegenstelling tot Antwerpen waar Willems de kredietverlening van onderzocht, geen internationale handelsstad was maar als

¹ Bart Willems, *Leven op de pof: Krediet bij de Antwerpse middenstand in de achttiende eeuw* (Amsterdam 2009) 72.

² Ibidem, 93.

³ Ibidem, 23-24.

⁴ Anne E.C. McCants, 'Goods at pawn: The overlapping worlds of material possessions and family finance in early modern Amsterdam', *Social Science History* 31 (2007) 213.

provinciaal handelscentrum fungeerde.⁵ Daarnaast zal dit paper de ontwikkeling van het Utrechtse consumptiekrediet gedurende de achttiende eeuw behandelen.

Dit onderwerp sluit aan bij een aantal onderzoeksthema's rond de vroegmoderne tijd. Allereerst worden de wortels van de hedendaagse consumptiemaatschappij veelal gezocht in de vroegmoderne tijd. In de achttiende eeuw werden goederen goedkoper en voor minder langdurig gebruik geproduceerd en kwamen er meer modeartikelen.⁶ Er vond een verschuiving plaats naar luxere goederen. Huishoudens gingen steeds minder zelf produceren en meer producten betrekken van de markt.⁷ Dit impliceert een hogere omloopsnelheid en meer aankopen. Een tweede thema vormt de opkomst van de middenklasse. Deze middenklasse heeft fundamenteel bijgedragen aan de consumptiemaatschappij en ging vanaf de negentiende eeuw een grote rol spelen.⁸ Een derde thema is het ontstaan van het moderne bank- en kredietwezen. Toen in de negentiende eeuw steeds meer banken ontstonden die zich met consumptief krediet gingen bezighouden, namen zij de rol over die winkeliers⁹ hier voordien in speelden. Het laatste thema waar dit paper op aansluit is het idee dat gedurende de vroegmoderne tijd de Westerse samenleving opschoof van een cultuur van eer en reputatie naar een cultuur van contracten.¹⁰ Consumptiekrediet in de vroegmoderne tijd was meestal een mondelinge overeenkomst en weerspiegelt vooral de cultuur van eer en reputatie.

Dit paper over consumptiekrediet in Utrecht zal als volgt worden opgebouwd. Het tweede hoofdstuk beschrijft de stad Utrecht en haar kleinhandel in de achttiende eeuw. In het daaropvolgende hoofdstuk zal een overzicht worden gegeven van de historiografie rond consumptiekrediet in de vroegmoderne tijd. Hierbij zal naar voren komen dat er zowel een commercieel als een sociaal-cultureel aspect aan kredietverlening zit. In het vierde hoofdstuk zal op basis van archiefmateriaal deze commerciële en sociaal-culturele aspecten voor Utrecht worden onderzocht. Commerciële zaken die behandeld worden zijn de omvang van de kredietverlening naar productsoort en economische omstandigheden en de toename van kredieten gedurende de achttiende eeuw. Sociaal-culturele aspecten zijn de achtergronden van en geografische afstand tussen schuldenaars en schuldeisers en op welke wijze met achterstallige betaling werd omgegaan. Waar mogelijk worden de uitkomsten vergeleken met onderzoek over andere steden. Het paper besluit met een samenvatting en conclusies.

⁵ Ph. Maarschalkerweerd e.a., *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780* (Utrecht 1997) 195.

⁶ Harm Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan: Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw* (Groningen 2007) 2 en 69.

⁷ *Ibidem*, 16.

⁸ Willems, *Leven op de pof*, 18.

⁹ In dit paper wordt met de term "winkelier" iedereen bedoeld die consumptiegoederen aan huishoudens verkocht. Dit kunnen zowel personen met een fysieke winkel zijn, marktkooplieden of marskramers, straatverkopers en koopmannen die naast groothandel ook rechtstreeks aan consumenten verkochten.

¹⁰ Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 106-108.

1.1. BRONNENMATERIAAL

Een van de dilemma's bij onderzoek naar consumptiekrediet in de vroegmoderne tijd is dat er bijzonder weinig archiefmateriaal van is overgebleven.¹¹ De meeste consumptieve kredietrelaties waren informeel, dat wil zeggen dat ze mondeling werden overeengekomen, hoogstens met een paar getuigen erbij.¹² Ongetwijfeld noteerde een deel van de winkeliers welke klanten geld aan hen verschuldigd waren, maar er zijn weinig van dergelijke kredietboeken in de archieven terechtgekomen. Kredietboeken uit de achttiende eeuw zijn in het Utrechts Archief¹³ niet gevonden.

In het Utrechts Archief zijn wel schuldbekentenissen terug te vinden die gerelateerd zijn aan consumptiekrediet. Schuldbekentenissen zijn aktes opgemaakt door een notaris in het bijzijn van twee getuigen. In dergelijke aktes werden de schuldeiser en schuldenaar met naam en woonplaats geïdentificeerd en werd het schuldbedrag en welke goederen oorspronkelijk waren gekocht vermeld. Vaak werd een betalingsregeling opgenomen met boete of rentebetaling. Incidenteel was ook het beroep van de schuldeiser en/of schuldenaar vermeld en de periode waarover het krediet was opgebouwd. Notariële aktes vormden een belangrijke juridische zekerheid omdat een dergelijk document volledig werd aanvaard als hard bewijs bij rechtszaken, het had zogenaamde *volle bewijskracht*.¹⁴ Het opmaken van de schuldbekentenis was niet kosteloos (op sommige aktes staat een bedrag van zes stuivers vermeld) en werd soms lange tijd na het ontstaan van de oorspronkelijke schuld gedaan. Blijkbaar werden dergelijke aktes opgemaakt op het moment dat de schuldeiser meer zekerheid verlangde, wellicht voor nog verder zaken te willen doen met de schuldenaar. Aangezien het opmaken van een dergelijke akte tijd en geld kostte zal het alleen zijn gedaan bij grotere schuldbedragen en indien de schuldenaar ook de intentie had terug te betalen. Dit geeft een eerste beperking weer van de schuldbekentenissen.

In het Utrechts Archief zijn veel schuldbekentenissen uit de achttiende eeuw terug te vinden, bijna 12.000 aktes. Een steekproef van aktes uit vier driejarige periodes verspreid over de eeuw omvat 1.274 aktes en laat zien dat het overgrote deel is gerelateerd aan het lenen van geld (zie tabel 1). Bijna tien procent is direct gerelateerd aan de aankoop van goederen. Hieronder vallen echter ook veel zakelijke handelstransacties zoals de levering van graan aan bierbrouwers, papier aan boekverkopers en koeien aan vleeshouwers. Om consumptiekrediet zo goed mogelijk te isoleren zijn uit de bijna 12.000 aktes uit de achttiende eeuw alleen schuldbekentenissen geselecteerd omtrent de aankoop van eindproducten

¹¹ Willems, *Leven op de pof*, 25.

¹² Craig Muldrew, *The economy of obligation: The culture of credit and social relations in early modern England* (Basingstoke 1998) 96.

¹³ Hierna veelal afgekort met UA.

¹⁴ A.Fl. Gehlen en P.L. Nève (ed.), *Het notariaat in de Lage Landen (±1250-1842)* (Deventer 2005) 4.

zoals winkelwaren, kruidenierswaren, vlees, brood, wijn, zuivel, stoffen, etcetera. Buiten de selectie vielen grondstoffen en halffabricaten zoals houtwaren, bouwmaterialen, handelswaren, turf, dieren, etcetera. Daarnaast zijn vermoedelijke zakelijke transacties, zoals een grote hoeveelheid wijn aan een herbergier of een groot bedrag voor één soort product, uit de selectie verwijderd. Na deze selectieprocedure bleven 74 aktes over. Zelfs met deze selectie is niet zeker dat alle schuldbekentenissen een consumptief karakter hebben. Historicus Muldrew constateerde in zijn onderzoek naar Engelse boekhoudingen al dat er in de vroegmoderne tijd administratief nauwelijks verschil werd gemaakt tussen zakelijke en persoonlijke uitgaven.¹⁵ Dit vormt een tweede beperking van het bronmateriaal.

TABEL 1: STEEKPROEF VAN SCHULDBEKENTENISSEN UTRECHT IN ACHTTIENDE EEUW NAAR SOORT BEKENTENIS

	1710-1712	1735-1737	1760-1762	1785-1787	Totaal vier perioden
Aankoop goederen	10.4%	8.8%	6.5%	14.7%	9.5%
Erfenis	2.5%	1.8%	1.9%	0.8%	1.8%
Geldlening	53.2%	76.2%	77.3%	66.8%	69.6%
Huur & pacht	7.9%	5.1%	3.5%	1.9%	4.5%
Onroerend goed	5.4%	3.7%	2.4%	5.0%	2.7%
Geleverde lonen of diensten	5.7%	0.0%	1.1%	1.2%	3.8%
Mix van meerdere soorten	4.3%	1.1%	2.6%	2.7%	6.2%
Overig/onbekend	10.7%	3.3%	4.8%	6.9%	1.9%
Totaal	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
Aantal aktes	280	273	462	259	1.274

Bron: UA Notariële akten 1560-1811, steekproef schuldbekentenissen

Een derde beperking draait om de vraag of hiermee alle schuldbekentenissen zijn gevonden. Helaas heeft het Utrechts Archief nog niet alle notariële aktes van het laatste kwart van de achttiende eeuw geïndexeerd. De daling in tabel 1 van het aantal aktes in de steekproefperiode 1785-1787 ten opzichte van de voorgaande periode is mogelijk geen reële daling. Daarnaast gebruikten Utrechtse notarissen vanaf de zestiende eeuw een systeem waarbij losbladige aktes chronologisch werden

¹⁵ Muldrew, *The economy of obligation*, 61.

bewaard.¹⁶ Mogelijk zijn er bij een dergelijk losbladig systeem aktes verloren gegaan, waarbij oudere aktes door de langere tijdsspanne meer kans maakten om zoek te raken.

Ten slotte zijn er nog een aantal inhoudelijke beperkingen aan de 74 geselecteerde schuldbekentenissen. In 27 van de 74 aktes zijn de schuldbedragen vermeld in hele guldens. De schuld kan toevallig op een rond bedrag zijn uitgekomen maar het is ook mogelijk dat de koper en verkoper een afgerond bedrag zijn overeengekomen (eventueel inclusief boete) voordat ze naar de notaris stapten. Daarnaast is het niet zeker dat de betrokkenen goed konden rekenen. Het werkelijke schuldbedrag kan dus mogelijk anders zijn, hoewel er waarschijnlijk een sterk verband zal bestaan tussen dit werkelijke en het bedrag in de akte. Het vermelde schuldbedrag betreft een momentopname. Niet zichtbaar is of vooraf nog een deel van de schuld was voldaan of dat er nog onderlinge verrekeningen waren gedaan. Een notariële akte is niet per definitie objectiever.¹⁷

De schuldbedragen uit de 74 aktes zijn getoetst op uitbijters. Slechts één akte vermeldde een schuldbedrag dat meer dan drie standaarddeviaties verschilde van het gemiddelde van alle aktes. Dit betekent dat 1,4% van de aktes een afwijkende waarde heeft. Het is normaal dat 1% van de waarnemingen op meer dan drie standaarddeviaties van het gemiddelde ligt. Aangezien 1,4% en 1% weinig van elkaar verschilt, is de gevonden akte niet als uitbijter geclassificeerd en in de analyses meegenomen.

¹⁶ Gehlen en Nève, *Het notariaat in de Lage Landen*, 204.

¹⁷ Willems, *Leven op de pof*, 37 en 105.

2. UTRECHT IN DE ACHTTIENDE EEUW

Begin achttiende eeuw was Utrecht qua bevolkingsomvang de zesde stad van de Republiek. Gedurende de achttiende eeuw groeide de stad van 30.000 naar 33.000 inwoners en klom daarmee op tot de vierde grootste stad, mede door de teruggang in de omvang van Hollandse steden.¹⁸ Ondanks haar omvang had Utrecht een andere economische structuur dan Hollandse steden als Amsterdam of Leiden. Utrecht was veel minder georiënteerd op internationale handel. Dit lag aan haar geografische ligging zonder directe verbinding met zee. Tabel 2 toont de beroepenstructuur van Utrecht eind achttiende en begin negentiende eeuw en ter vergelijking enkele Hollandse steden rond dezelfde periode.

TABEL 2: BEROEPENSTRUCTUUR UTRECHT EN TER VERGELIJKING DE BEROEPENSTRUCTUUR IN ENKELE HOLLANDSE STEDEN

	Utrecht 1793	Utrecht 1813	Rotterdam 1811	Amsterdam 1806	Leiden 1808
Nijverheid	43,9%	44,2%	47,0%	39,8%	66,3%
Landbouw/visserij	6,7%	5,2%	3,7%	0,1%	3,3%
Economische diensten	29,1%	21,3%	38,3%	47,6%	21,4%
Maatschappelijke diensten	20,3%	29,3%	11,0%	12,5%	8,7%

Bron: 't Hart, *De stad Utrecht en haar inwoners*, tabel 2.2 en 2.3.

Wat opvalt is dat Utrecht een relatief grote maatschappelijke dienstensector had, waaronder veel mensen in overheidsdienst. De nijverheidssector was relatief groter dan in Amsterdam, en Utrecht had in verhouding nog veel landbouw binnen haar stadsgrenzen. De sector economische diensten (voornamelijk koopmannen en winkeliers) was relatief klein vergeleken met Amsterdam of Rotterdam.

Er zijn slechts globale gegevens beschikbaar over de economische situatie van Utrecht gedurende de achttiende eeuw. Tot 1730 was er een gezonde economische groei. Tussen 1730 en 1750 verslechterde de economische situatie en dreigde er in 1741 zelfs even een voedseltekort. Tussen 1750 en circa 1780 draaide de Utrechtse economie redelijk goed, zeker vergeleken met de Hollandse steden. Utrecht werd minder geraakt door de economische neergang die veel Hollandse steden trof doordat zij minder afhankelijk was van buitenlandse handel, een deel van haar stedelijk inkomen haalde uit landbouw uit het omliggende gebied waarvan de prijzen vanaf 1772 stegen, en een relatief groot deel van de bevolking (circa tweeduizend mensen) bij de overheid werkzaam was. Daarnaast bestond circa tien procent van de Utrechtse kostwinners uit renteniers. Deze renteniers gaven in de tweede helft van de

¹⁸ R.E. de Bruin e.a. (ed.), *Een paradijs vol weelde: Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 249 en 325.

achttiende eeuw veel geld uit aan de verfraaiing van hun huizen en de aankoop van mooie spullen. Na 1780 ontsnapte ook Utrecht niet meer aan de algehele economische malaise en de lasten van de verschillende oorlogen waar de Republiek in betrokken was. Na 1793 stegen de voedselprijzen sterk: roggebrood ging van 22 naar 36 duiten (+64%) en boekweit van 14 naar 26 gulden per mud (+86%) tussen 1792 en 1795. Tegenover de sterk gestegen prijzen stond voor de meeste inwoners geen loonstijging, waardoor de reële koopkracht daalde.¹⁹

De handelssector van Utrecht kenmerkte zich door een sterke gerichtheid op het omliggende platteland. Buiten het gewest werd voornamelijk handel gedreven met andere delen van de Republiek en met Duitsland en Engeland. Dit betrof dan vooral import van goederen zoals hout, wijn, turf, kolen, graan, fruit, vis en ham. Utrecht exporteerde zelf textiel en dan voornamelijk zijde. De stad had als een van de eerste in de Lage Landen een mechanische spinnerij. Utrecht was via trekvaarten verbonden met omliggende gebieden. Wekelijks waren er markten in de stad waar marktkooplui uit de wijde omstreken naartoe kwamen (onder andere uit Jutphaas, Montfoort en IJsselstein). Vaak verbleven deze kooplui in een van de herbergen in de stad en kochten ze ambachtsgoederen bij winkeliers. Dit en de groeiende handel met Holland zorgde voor een groeiende plaatselijke middenstand vanaf begin achttiende eeuw. Markten leverden hier de goederen voor de eerste levensbehoeften terwijl winkeliers veelal ambachtsgoederen verkochten. Er waren gespecialiseerde winkels in koffie en thee, tabak, sterke drank, galanterieën (sierlijke snuisterijen) en 'Franse modes'. Door de aanwezigheid van een groot aantal vermogende renteniers in de stad, was er ook veel vraag naar luxeproducten zoals zilver, horloges, zeep en boeken. Rond 1793 werkten in de stad welgeteld 44 pruikenmakers.²⁰

¹⁹ De Bruin e.a., *Een paradijs vol weelde*, 304, 312, 318, 324, 326, 337, 338 en 340. Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815: De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 2005) 648. Pieter Dirk 't Hart, *De stad Utrecht en haar inwoners: Een onderzoek naar samenhangen tussen sociaal-economische ontwikkelingen en de demografische geschiedenis van de stad Utrecht 1771-1825* (Utrecht 1983) 10.

²⁰ Maarschalkerweerd e.a., *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, 195. De Bruin e.a., *Een paradijs vol weelde*, 268, 269, 301, 304, 326 en 327. Jan Brugman, Hans Bouter en Kaj van Vliet, *Markten in Utrecht: Van de vroege middeleeuwen tot nu – Historische reeks Utrecht 19* (Utrecht 1995) 45, 52, 55 en 56.

3. KREDIET OP CONSUMPTIEGOEDEREN

In de vroegmoderne tijd gingen veel economische transacties op basis van krediet. Daarbij werd erop vertrouwd dat op een later tijdstip betaald zou worden, terwijl de klant de goederen al wel ontving.²¹ Tegenwoordig is het gebruikelijk een contract te sluiten bij kredietverlening. In de vroegmoderne tijd werden grote handelstransacties en leningen ook vaak contractueel vastgelegd. Tabel 1 liet eerder al zien dat de meeste notariële aktes in Utrecht werden opgemaakt rond geldleningen. Al vanaf 1500 maakten notarissen aktes rond commerciële transacties op.²²

Veel kredietverlening draaide echter om kleine bedragen en kwam informeel tot stand. Informeel krediet werd mondeling afgesproken met als groot voordeel dat dit snel, goedkoop en flexibel kon worden geregeld. Een dergelijk krediet kon ook de verplichting creëren om in de toekomst een wederdienst te verlangen.²³ Bij klein informeel krediet zijn daarom twee afzonderlijke aspecten van belang: een economisch aspect, zichtbaar in een economische transactie, en een sociaal-cultureel aspect zichtbaar in vertrouwen om krediet te geven en de belofte om dit in de toekomst af te lossen. Hieronder zal elk van deze aspecten nader worden behandeld.

3.1 ECONOMISCHE ASPECTEN VAN CONSUMPTIEKREDIET

Historicus Fernand Braudel stelde dat krediet het dagelijks leven in de vijftiende tot achttiende eeuw beheerste. Door krediet te geven konden winkeliers klanten aan zich binden en een vaste klantenkring opbouwen. Indien een klant ergens krediet kreeg voelde hij of zij zich verplicht om terug te komen zolang de schuld niet afbetaald was. Krediet krijgen was toen de norm en contante betaling was dat niet. Bij contante betaling binnen korte tijd na aanschaf kregen klanten zelfs een korting van een tot anderhalf procent. In Engeland begin achttiende eeuw werd slechts tien procent van de transacties contant afgerekend.²⁴ Zoals de Engelse historicus Muldrew het omschreef: 'What existed was a credit economy in which everything was measured by monetary prices, but where money was not the primary means of exchange'.²⁵ Ook onderzoek in Antwerpen en Leeuwarden liet zien dat krediet veel gebruikt werd in het dagelijkse leven.²⁶

²¹ Muldrew, *The economy of obligation*, 3.

²² Oscar Gelderblom, 'The resolution of commercial conflicts in Bruges, Antwerp, and Amsterdam, 1250-1650' (draft February 2005), http://www.lowcountries.nl/papers/2005-2_gelderblom.pdf (29 december 2012) 25.

²³ Willems, *Leven op de pof*, 28 en 72.

²⁴ Hoh-Cheung Mui en Lorna H. Mui, *Shops and shopkeeping in eighteenth-century England* (Londen 1989) 24. Willems, *Leven op de pof*, 17, 77, 93 en 101.

²⁵ Craig Muldrew, 'Hard food for Midas: Cash and its social value in early modern England', *Past & Present* 170 (February 2001) 84.

²⁶ Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 79. Willems, *Leven op de pof*, 102.

Een van de oorzaken van het gebruik van consumptiekrediet was het tekort aan muntgeld. In de vroegmoderne tijd bestond geld dat in omloop was uit munten van edele metalen zoals goud en zilver. Er was nog geen papiergeld in omloop. Alleen in de internationale handel werden wisselbrieven gebruikt, die qua functie enigszins vergelijkbaar waren met het huidige papiergeld. Ondanks dat in de zestiende en zeventiende eeuw veel goud en zilver Europa binnenstroomde vanuit de Nieuwe Wereld, was de omvang daarvan te klein om aan de geldbehoefte van de groeiende economieën in Europa te voldoen.²⁷

Daarnaast zat er ook een praktische kant aan het gebruik van krediet. Er bestonden veel verschillende munten die elk hun eigen waarde hadden. Door niet elke transactie contant af te rekenen werd continu omrekenwerk van muntgeld voorkomen. Hierdoor hoefde de winkelier geen grote hoeveelheid wisselgeld beschikbaar te hebben en beperkte hiermee ook het gevaar van zijn geld te worden beroofd.²⁸ Zeker als bedacht wordt dat een groot deel van de kooplui vanaf het platteland naar de markt in de stad moest reizen, was krediet een aantrekkelijke en veilige betalingsmethode.

In de praktijk had de winkelier hiermee een vorm van giraal geld gecreëerd, met als verschil met het huidige girale geld dat dit niet formeel was vastgelegd. Overigens noteerden sommige kooplui de uitstaande schulden zelf in een zogenaamd *coopmans boeck*, vooral om sterker te staan mocht de schuld later voor het gerecht komen. Bakkers hanteerden daarnaast vaak de kerfstok om uitstaande schulden vast te leggen. Dit was een stuk hout dat in twee gelijkvormige delen was gespleten. Bij een transactie werden de twee delen samengevoegd en werd een kerf gezet op beide delen om de schuld te markeren. Schuldeiser en schuldenaar bewaarden elk een helft van de kerfstok zodat fraude uitgesloten was. Kerfstokken werden alleen gebruikt bij kleine transacties die met vaste eenheden of vaste gewichten werkten. Een deel van de handelaren vertrouwde op hun geheugen om uitstaande schulden te onthouden.²⁹

Ingeval de schuldenaar goederen verkocht of arbeid kon leveren aan de schuldeiser was er ook de mogelijkheid van onderlinge verrekening van de schulden.³⁰ Stel bakker A leverde voor $f100$ brood aan loonarbeider B en deze laatste voerde werkzaamheden ter waarde van $f50$ uit voor A. Bij onderlinge verrekening ontving bakker A nog maar $f50$ in contant geld. In economische zin had echter $f150$ aan transacties plaatsgevonden. Dit voorbeeld illustreert dat krediet zorgt voor meer economische transacties dan op basis van de hoeveelheid contant geld direct zichtbaar wordt.

²⁷ Muldrew, *The economy of obligation*, 99-100.

²⁸ Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 81.

²⁹ Nijboer, *De fatsoenering van het bestaan*, 83. Willems, *Leven op de pof*, 108, 125 en 226. Muldrew, *The economy of obligation*, 63.

³⁰ Willems, *Leven op de pof*, 106.

Ingeval van achterstallige aflossing van de schuld had de schuldeiser een aantal tactieken om betaling te verkrijgen. Allereerst kon hij de schuldenaar persoonlijk aanspreken op zijn schuld en aandringen op spoedige betaling. Ook kon hij weigeren nog langer goederen op krediet te leveren zolang de schuld niet was voldaan.³¹ In Engeland was een systeem waarbij openstaande schulden bij de lokale rechtbank werden ingeschreven. Dit systeem was in de Engelse stad King's Lynn zo goedkoop en effectief dat over een periode van vier jaar er evenveel schulden werden ingeschreven als dat er huishoudens waren. Overigens kwam slechts vier procent van de ingeschreven schulden ooit voor de rechter.³² In Engeland vervulde de rechtbank een belangrijke rol rond kredieten. In de Lage Landen was het Engelse systeem van schuldregistratie niet aanwezig. Om een schuld te registreren moest men naar de notaris en deze vroeg geld voor het opmaken van een akte.

Een volgende stap die de schuldeiser kon nemen om een achterstallige schuld te innen was een rechtszaak aanspannen. Dit was niet direct een aantrekkelijke optie want het kostte tijd en geld. Daarnaast werd daarmee de relatie met de schuldenaar definitief beschadigd. Veelal werd daarom eerst met rechterlijke stappen gedreigd om de schuldenaar te bewegen alsnog een informeel akkoord over afbetaling te sluiten. Door de vele onderlinge kredietrelaties kon wanbetaling van een schuldenaar door een kettingreactie kredietschade aanrichten bij vele andere personen. De schuldeiser zelf had namelijk ook weer schuldeisers die afhankelijk waren van zijn terugbetaling. Indien de schuldeiser een voldoende financiële buffer had schreef hij bij definitieve oninbaarheid de schuld veelal af en verbrak de verdere relatie met de schuldenaar.³³

3.2 SOCIAAL-CULTURELE ASPECTEN VAN CONSUMPTIEKREDIET

Indien krediet louter vanuit economisch perspectief wordt bekeken, vallen een aantal onregelmatigheden op. Zo waren er winkeliers die krediet gaven aan armen, ook al was het vooraf hoogst onzeker dat deze dit ooit zouden kunnen terugbetalen. Tevens kon de beoordeling of men krediet gaf, afhangen van gedragingen van de klant op niet-economische vlakken zoals seksuele relaties, ouderschap of buurtschap. Muldrew waarschuwde al dat kredietrelaties in de vroegmoderne tijd niet moeten worden bekeken met de neoklassieke economische bril van een rationeel handelende mens die alleen gericht is op het eigenbelang, de *homo economicus*. Er zaten ook sociaal-culturele aspecten aan kredietrelaties.³⁴

³¹ Nancy Cox, *The complete tradesman: A study of retailing, 1550-1820* (Aldershot 2000) 157.

³² Craig Muldrew, 'Credit and the courts: Debt litigation in a seventeenth-century urban community', *The Economic History Review* 46:1 (February 1993) 27 en 30.

³³ Willems, *Leven op de pof*, 225. Muldrew, *The economy of obligation*, 150 en 202. Gelderblom, 'The Resolution of Commercial Conflicts', 5 en 6.

³⁴ Willems, *Leven op de pof*, 198. Muldrew, *The economy of obligation*, 7 en 149.

Voordat een informele kredietrelatie werd aangeknoopt moest er een vertrouwensbasis zijn tussen de toekomstige schuldeiser en schuldenaar. De basis voor dit vertrouwen werd gevormd door een reputatie van eerlijkheid en betrouwbaarheid. Dit impliceert dat er al een sociale relatie bestond voor het ontstaan van de kredietrelatie. Het kon echter ook zijn dat in het eigen sociale netwerk werd geïnformeerd naar de goede naam en reputatie van een nieuwe klant. Door het geven van krediet knoopte men een langdurige sociale relatie aan. Deze relatie was wederkerig: het schiep zowel de verplichting van levering van goede producten door de schuldeiser als de verplichting voor de schuldenaar om het krediet tijdig af te lossen. Dit laat mijns inziens zien dat kredietrelaties in de vroegmoderne tijd redelijk gelijkwaardig waren. Als de schuldeiser slechte kwaliteit producten leverde kon zijn eigen reputatie schade oplopen en kon dit effect hebben op zijn eigen kredietwaardigheid.³⁵

Onderzoek in King's Lynn en Antwerpen liet zien dat er ook krediet werd verstrekt aan armen. Dit lijkt in strijd met het beginsel van reputatie aangezien de kans klein was dat de arme schuldenaar zijn schuld ooit zou kunnen aflossen. Kooplieden hadden dergelijke kredieten aan armen in hun boeken veelal als dubieus geïnclassificeerd en rekenden blijkbaar niet op aflossing. Zij zorgden echter wel dat de hoeveelheid dubieuze kredieten beperkt qua omvang bleef. Naar de exacte redenen waarom het krediet toch verstrekt werd, kan slechts gegist worden. Wellicht waren het "eerlijke" armen uit dezelfde buurt als de winkelier en was dit een vorm van buurtschap en armenzorg. Ook kon de kredietverlening aan armen de reputatie en het aanzien van de winkelier bij andere klanten vergroten. Of wellicht zag de winkelier dergelijk krediet als het uitbreiden van zijn sociaal netwerk waar hij in de toekomst, in wat voor vorm dan ook, ooit een beroep op zou kunnen doen.³⁶

Reputatie was een belangrijk onderdeel in het aangaan van een kredietrelatie. Indien een huishouden in Engeland meerdere keren voor het gerecht was gedaagd wegens wanbetaling, werd het niet langer als kredietwaardig gezien.³⁷ Men kon dan beter migreren naar een andere stad om met een schone lei te beginnen. De schuldeiser kon zijn eigen reputatie schaden door te rigoureuze aflossing van schulden proberen af te dwingen. Schuldinning was een zaak van tact en de partijen gingen veelal niet tot het uiterste.³⁸ Indien een schuldenaar echter niets afloste en de kosten voor gerechtelijke stappen niet in verhouding stonden tot het schuldbedrag, was een laatste genoegdoening voor de schuldeiser om de

³⁵ Willems, *Leven op de pof*, 28, 72, 81 en 235. Muldrew, *The economy of obligation*, 148. Mui en Mui, *Shops and shopkeeping*, 25.

³⁶ Willems, *Leven op de pof*, 198, 211 en 216. Muldrew, *The economy of obligation*, 176.

³⁷ Muldrew, *The economy of obligation*, 274.

³⁸ Willems, *Leven op de pof*, 199.

schuldenaar publiekelijk neer te zetten als wanbetaler. Daarmee werd de schuld niet geïnd maar wel de reputatie van de schuldenaar enigszins beschadigd.³⁹

Verlening van consumptiekrediet in de vroegmoderne tijd zorgde dus voor een opbouw van sociale relaties en onderlinge verwevenheid. Hierin speelde reputatie en sociale interactie een belangrijke rol.⁴⁰

³⁹ Gelderblom, 'The Resolution of Commercial Conflicts', 5. Willems, *Leven op de pof*, 82.

⁴⁰ Willems, *Leven op de pof*, 27 en 73.

4. CONSUMPTIEF KREDIET IN UTRECHT

Nu de achtergronden geschetst zijn van Utrecht en consumptief krediet in de vroegmoderne tijd, zullen de resultaten van het archiefonderzoek omtrent Utrechtse schuldbekentenissen worden geanalyseerd. Waar mogelijk worden de uitkomsten vergeleken met resultaten uit andere studies.

Schuldbekentenissen vormen de belangrijkste bron in de navolgende analyses. Het betreft in totaal 74 aktes. Het is belangrijk erop te wijzen dat schuldbekentenissen een formaliserende stap in het traject van kredietverlening vormde. De meeste consumptiekredieten kwamen informeel tot stand. Het onderzoek van Muldrew in Engeland liet zien dat de meeste kredieten netjes afgelost werden of in ieder geval niet leidden tot een rechtszaak. Het kleine aantal gevonden notariële aktes in Utrecht wijst erop dat het overgrote deel van kredieten waarschijnlijk binnen aanvaardbare tijd werd afgelost. De schuldbekentenissen geven dan ook vooral een blik op het moment waarop de partijen besloten om van de informele overeenkomst een formele overeenkomst te maken. Het is waarschijnlijk dat deze stap vooral werd genomen op aandringen van de schuldeiser. Deze had immers een direct belang, namelijk om hard bewijs in handen te krijgen. De schuldenaar had hoogstens een indirect belang bij de schuldbekentenis, namelijk dat hij of zij daarmee zijn of haar reputatie beschermde en de sociale relatie met de schuldeiser veiligstelde. Het lijkt mogelijk dat hierna weer extra consumptiekrediet kon worden gegeven, toen de bestaande schuld formeel erkend was en niet meer juridisch aanvechtbaar.

Data uit de schuldbekentenissen geven een beeld van het consumptiekrediet ten tijde van de formalisering. De schuldbedragen in de aktes zijn niet representatief voor alle consumptiekredieten aangezien de meeste kredieten werden afgelost voordat de formele stap van schulden bekennen noodzakelijk was. Het is aannemelijk dat de meeste kredieten een veel lager schuldbedrag hadden dan de genoemde bedragen in de aktes. In het onderzoek in Antwerpen was eenderde van alle transacties voor vijf gulden of minder.⁴¹ Vanwege de kosten van de schuldbekentenis, zullen het relatief vaker hogere schulden betreffen die vooral verstrekt werden aan mensen uit de midden- en hogere welstandsklassen.

4.1 KREDIETVERLENING PER GOEDERENSOORT

In vrijwel alle aktes zijn de goederen waarover het krediet is opgebouwd vermeld. Dit kon een specifieke vermelding zijn zoals brood, kousen, rouwgoed of wijnen. Daarnaast zijn ook algemene productvermeldingen opgenomen zoals winkelwaren, grutterswaren of waren. De benoemde producten zijn gecategoriseerd in negen verschillende categorieën. In tabel 3 staan deze productcategorieën

⁴¹ Willems, *Leven op de pof*, 202.

weergegeven met het gemiddelde schuldbedrag. De schuldbedragen in de aktes waren vermeld in guldens, stuivers en penningen. Deze zijn omgerekend naar de decimaalnotatie in guldens en centen.⁴² Sommige categorieën zoals kaas en zuivel, boeken en onbekend zijn gebaseerd op een klein aantal aktes en de uitkomsten van deze categorieën moeten met de nodige voorzichtigheid worden gehanteerd.

TABEL 3: BEDRAGEN UIT SCHULDBEKENTENISSEN PER PRODUCTCATEGORIE

Productcategorie	Gemiddeld schuldbedrag in aktes	Aantal aktes
kaas en zuivel	f94,96	2
brood	f106,62	7
textiel	f111,96	6
onbekend	f153,08	3
alcoholische dranken	f178,04	11
winkelwaren	f201,84	32
kruidenierswaren	f226,54	7
boeken	f238,65	1
vlees	f249,76	5
totaal alle producten	f 183,21	74

Bron: UA Notariële akten 1560-1811, selectie schuldbekentenissen consumptiegoederen

De grootste categorie (32 aktes) vermeldt de algemene omschrijving winkelwaren. Dit kunnen in principe allerlei soorten goederen zijn. De categorie alcoholische dranken bevat elf aktes en dit zijn voornamelijk wijnen. Soms worden ook gedestilleerde dranken genoemd. Opvallend afwezig binnen deze categorie is bier. Wijnen werden vooral door de hogere welstandsklassen geconsumeerd⁴³ en dit bevestigt dat de aktes waarschijnlijk vooral gerelateerd zijn aan rijkere klanten. Van kruidenierswaren zijn zeven aktes gevonden. Onder kruidenierswaren verstond men in de vroegmoderne tijd kruiden, specerijen, geneesmiddelen en koloniale waren zoals koffie en thee.⁴⁴ In zeven aktes wordt brood genoemd. Bij zes aktes draait het om textiel zoals kousen, laken, linnen, garen en zijden gazen. Vlees wordt in vijf aktes als product benoemd. De overige productcategorieën bevatten minder dan vijf aktes.

⁴² Omrekening: 1 stuiver is gelijk aan 20 centen en 1 penning is gelijk aan 0,3125 cent (1/320 gulden)

⁴³ Johan A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw: Ontwikkeling en diversiteit* (Wageningen 1999) 104.

⁴⁴ Middennederlands woordenboek onder trefwoord kruidenier.

<http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M035694.re.8&lemma=kruidenierswaren>

Er zijn geen schuldbekentenissen aangetroffen rond kredieten voor vis, groente of fruit. Dit terwijl in Utrecht speciale markten waren voor deze consumptiegoederen.⁴⁵ Het is niet duidelijk waarom aktes voor deze goederen ontbreken. Consumptieonderzoek in de Krimpenerwaard over de achttiende eeuw trof ook weinig vis, groente of fruit in winkelinventarissen aan.⁴⁶ Wellicht werden in deze goederencategorieën slechts kleine kredieten opgebouwd waarbij het onvoldoende noodzakelijk was om door een akte de schuld later te bekennen. Aan de andere kant zijn bij goederen als kaas, zuivel en brood waarschijnlijk ook kleine bedragen gemoeid en daaromtrent zijn wel aktes aangetroffen. Een andere mogelijkheid is dat kaas, zuivel en brood breed geconsumeerd werden terwijl vis, groente en fruit minder op het dagelijkse menu van de Utrechters stond.

Het schuldbedrag over alle 74 aktes ligt gemiddeld iets boven 183 gulden. Gerelateerd aan een gemiddeld gezinsinkomen van middengroepen in het westen van de Republiek van rond 400 gulden per jaar, betekent dit circa 45% van dit gezinsinkomen.⁴⁷ In het licht dat het hier formele schuldbekentenissen betreft, dient dit gemiddelde schuldbedrag naar mijn idee gezien te worden als het “informele kredietplafond”. Dit is het bedrag waarboven de schuldeiser het niet langer verantwoord vond om het krediet op informele wijze te laten voortbestaan en het formeel wilde laten erkennen. Het “informele kredietplafond” gaf aan hoe ver een winkelier bereid was te gaan in zijn informele kredietverlening. Het zegt dus vooral iets over de houding van de winkelier.

In tabel 3 is te zien dat dit “informele kredietplafond” per productcategorie verschilde. Het lag rond honderd gulden voor brood, kaas en zuivel terwijl het rond de 250 gulden lag voor vlees. Het onderzoek in Antwerpen vond ook dat vleeshouwers de grootste kredieten verstrekten.⁴⁸ Hoe is dit verschil in het “informele kredietplafond” per productcategorie te verklaren? Een eerste mogelijke verklaring is dat winkeliers hun kredietverlening relateerden aan de bedragen die gemiddeld per transactie bij hen besteed werden. Bakkers verkochten brood waar klanten per bezoek slechts een klein bedrag aan uitgaven. Vleeshouwers verkochten daarentegen vlees dat veel duurder was dan brood⁴⁹ en waardoor het bestede bedrag per bezoek veel hoger lag. Hierdoor zou bij de winkelier een idee kunnen zijn ontstaan wat een gebruikelijk bedrag was en werd dit gekoppeld aan wat een acceptabel kredietplafond was.

⁴⁵ Brugman e.a., *Markten in Utrecht*, 62 en 69.

⁴⁶ Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard*, 102.

⁴⁷ De Vries en van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 649.

⁴⁸ Willems, *Leven op de pof*, 204.

⁴⁹ *Ibidem*, 175. Broodprijs in Antwerpen tweede helft achttiende eeuw op 1,7 stuivers/kilo en vleesprijs op 11 stuivers/kilo.

Een tweede mogelijke verklaring is de rijkdom van de winkelier. Een winkelier die rijk was, kon meer uitstaande schuld accepteren dan een minder rijke winkelier. Elke schuld vormde een risico op wanbetaling en rijke winkeliers hadden vermoedelijk een grotere financiële buffer om dit risico op te vangen. Er zijn geen gegevens beschikbaar over de rijkdom van Utrechtse winkeliers maar wel over gemiddelde inkomens van diverse detailhandelsberoepen in zestien Hollandse steden in 1742.⁵⁰ Het “informele kredietplafond” uit de Utrechtse aktes is in tabel 4 vergeleken met deze gemiddelde inkomens. Indien er meerdere beroepen binnen de productcategorieën vielen, zijn deze rekenkundig gemiddeld waarbij rekening is gehouden met de omvang van elk beroep. De tabel laat zien dat de gemiddelde schuldbedragen redelijk goed samenhangen met de gemiddelde inkomens. Kommenij⁵¹ en bakkers verdienden de laagste bedragen (onder 900 gulden) en zij hadden ook de laagste “informele kredietplafonds”. Vleeshouwers verdienden de hoogste inkomens en de “informele kredietplafonds” voor vlees waren de hoogste van alle Utrechtse aktes. De andere beroepen zitten rond een inkomen van 1.250 gulden terwijl het gerelateerde “informele kredietplafond” nog wel varieert tussen circa 112 en 239 gulden. De correlatiefactor tussen het gemiddelde schuldbedrag van de productgroepen en het gemiddelde inkomen van de beroepen in tabel 4 bedraagt 0,72. Dit is een redelijk hoge correlatie en laat zien dat er aanwijzingen zijn dat het inkomen van de winkelier meespeelde bij het “informele kredietplafond”. De hoeveelheid gegevens is echter beperkt en nader onderzoek is gewenst om dit verband goed te kunnen bestuderen.

Een derde en laatst mogelijke verklaring draait om de klantenkring van de winkeliers. Klanten uit hogere welstandsklassen konden meer krediet krijgen dan arme klanten omdat zij een betere reputatie hadden. Uit de studie over Antwerpen bleek dat aan de hoogste klasse gemiddeld bijna vijf keer meer krediet werd verstrekt dan aan de laagste sociale klasse.⁵² Brood werd breed binnen de bevolking door mensen uit alle sociale klassen geconsumeerd terwijl vlees meer een luxeproduct was dat vooral door hogere sociale klassen werd geconsumeerd.⁵³ De klantenkring van de bakkers verschilde daarmee van de klantenkring van vleeshouwers. Dit kan mede verklaren dat vlees veel hogere “informele kredietplafonds” laten zien.

⁵⁰ De Vries en van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 662, 672 en 675.

⁵¹ Kommenij is “een winkel waarin zuivelproducten, eieren en vleeschwaren werden verkocht”. Bron: <http://gtb.inl.nl/iWDB/search?actie=article&wdb=WNT&id=M034860&lemma=koomenij>

⁵² Willems, *Leven op de pof*, 205.

⁵³ Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard*, 175.

TABEL 4: SCHULDBEDRAGEN EN GEMIDDELD INKOMEN PER PRODUCTCATEGORIE

Productcategorie	Gemiddeld schuldbedrag in aktes (n=74)	Beroep	Gemiddeld inkomen
kaas en zuivel	f 94,96	kommenij	f 830
brood	f 106,62	bakker	f 874
textiel	f 111,96	katoen-, laken-, stoffen- of linnenwinkel, kleermaker	f 1.196
onbekend	f 153,08	-	-
alcoholische dranken	f 178,04	tapper of wijnkoper	f 1.256
winkelwaren	f 201,84	ijzerwinkel, juwelier, koekenbakker, zilversmid	f 1.333
kruidenierswaren	f 226,54	kruidenier, tabakswinkel, koffie of theewinkel	f 1.244
boeken	f 238,65	boekverkoper	f 1.222
vlees	f 249,76	vleeshouwer	f 1.864
totaal	f 183,21	totaal	f 1.175

Bronnen: UA Notariële akten 1560-1811, selectie schuldbekentenissen consumptiegoederen.
De Vries en van der Woude, *Nederland 1500-1815*, tabellen 11.18, 11.25 en 11.26.

In hoeverre deze drie verklaringen meespelen in de variatie van het “informele kredietplafond” is zonder nadere studie niet te bepalen. Er zijn aanwijzingen dat de rijkdom van de winkelier en van de klant belangrijke factoren zijn. Wat de variatie in het “informele kredietplafond” vooral laat zien is dat consumptiekrediet geen statisch gegeven was, maar werd beïnvloed door het onderliggende product, de winkelier en de klant. In de volgende paragraaf wordt bekeken of de externe factor van de algehele economische situatie invloed had op het consumptiekrediet.

4.2 CONSUMPTIEKREDIET EN DE ECONOMISCHE SITUATIE

Zoals in hoofdstuk twee genoemd ging het in de periodes tussen circa 1700 en 1730 en tussen circa 1751 en 1780 Utrecht economisch redelijk voor de wind. De economisch slechtere tijden lagen in de periodes tussen circa 1731 en 1750 en tussen circa 1781 en 1800.⁵⁴ De schuldbekentenissen zijn geanalyseerd op deze twee verschillende periodes qua economische omstandigheden: economische voorspoed en economische tegenspoed. Allereerst wordt gekeken naar de hoogte van het gemiddelde schuldbedrag, oftewel het “informele kredietplafond”. Varieert dit “informele kredietplafond” met de

⁵⁴ De Bruin e.a., *Een paradijs vol weelde*, 304-337.

economische omstandigheden? Vervolgens wordt gekeken naar de soort geconsumeerde goederen. Worden er andere producten geconsumeerd in tijden van economische voorspoed dan in tijden van tegenspoed?

TABEL 5: BEDRAGEN IN DE SCHULDBEKENTENISSEN NAAR PERIODE VAN ECONOMISCHE OMSTANDIGHEDEN

Schuldbedrag in categorieën	Economische voorspoed 1700-1730/1751-1780		Economische tegenspoed 1731-1750/1781-1800	
	Aantal aktes	Percentage van aantal aktes	Aantal aktes	Percentage van aantal aktes
<i>f</i> 0-< <i>f</i> 50	3	6,0%	1	4,2%
<i>f</i> 50-< <i>f</i> 100	13	26,0%	3	12,5%
<i>f</i> 100-< <i>f</i> 150	12	24,0%	6	25,0%
<i>f</i> 150-< <i>f</i> 200	5	10,0%	7	29,2%
<i>f</i> 200-< <i>f</i> 250	6	12,0%	2	8,3%
<i>f</i> 250-< <i>f</i> 300	2	4,0%	2	8,3%
<i>f</i> 300-< <i>f</i> 350	3	6,0%	2	8,3%
<i>f</i> 350-< <i>f</i> 400	1	2,0%		0,0%
<i>f</i> 400-< <i>f</i> 450	1	2,0%		0,0%
<i>f</i> 450-< <i>f</i> 500	2	4,0%	1	4,2%
<i>f</i> 500+	2	4,0%		0,0%
totaal	50	100,0%	24	100,0%
rekenkundig gemiddelde schuldbedrag	<i>f</i> 184,78		<i>f</i> 179,94	
mediaan schuldbedrag	<i>f</i> 126,50		<i>f</i> 171,63	

Bron: UA Notariële akten 1560-1811, selectie schuldbekentenissen consumptiegoederen.

In tabel 5 zijn de schuldbedragen ingedeeld in categorieën van vijftig gulden. Tevens wordt het rekenkundig gemiddelde en de mediaan van de schuldbedragen getoond. De schuldbedragen zijn opgesplitst over perioden van economische voorspoed en tegenspoed.

De resultaten laten zien dat zowel in perioden van voor- en tegenspoed de schuldbedragen variëren. Indien naar het rekenkundig gemiddelde per periode wordt gekeken, lijken de schuldbedragen niet zozeer van elkaar te verschillen: bijna 185 gulden tijdens voorspoed vergeleken met bijna 180 gulden

tijdens tegenspoed. Indien de mediaan wordt bekeken komt echter wel een verschil naar voren. Het mediaan schuldbedrag in tijden van voorspoed ligt op ruim 126 gulden vergeleken met ruim 171 gulden in tijden van tegenspoed. Dit betekent dat in tijden van voorspoed er relatief meer hogere schuldbedragen aanwezig zijn die zorgen dat het rekenkundig gemiddelde behoorlijk hoger ligt dan de mediaan. Tijdens de periode van economische tegenspoed is de spreiding van bedragen gelijker verdeeld rond het rekenkundig gemiddelde waardoor de mediaan slechts licht hiervan afwijkt.

Naar mijn idee betekent dit dat winkeliers in tijden van tegenspoed beducht waren om schulden hoog te laten oplopen en eerder aandrongen om een schuldbekentenis te gaan opstellen. Dit verklaart waarom het aantal hoge schulden relatief afneemt. Aan de andere kant is te zien dat tijdens perioden van tegenspoed ook het aandeel van kleinere schulden tot 100 gulden afnam: het aandeel daalde van 32,0% tijdens voorspoed naar 16,7% tijdens tegenspoed. Dit geeft mijns inziens aan dat de winkelier bereid was kleinere schulden iets hoger te laten oplopen dan voorheen. Wellicht is dit te zien als een vorm van sociale hulpverlening aan “armere” klanten. De “armere” klant mocht iets meer kredietschuld opbouwen maar de “rijkere” klant moest wel iets sneller betalen. Hierdoor bleef de hoogte van het “informele kredietplafond” vrijwel ongewijzigd en daarmee ook het kredietrisico voor de winkelier.

In tabel 6 zijn het aantal schuldbekentenissen per productgroep uitgesplitst naar de economische situatie. Verschilt het consumptiekrediet qua soort producten in tijden van voor- en tegenspoed? Bij drie productcategorieën is sprake van statistisch significante verschillen tussen tijden van voor- en tegenspoed. In tijden van tegenspoed waren er meer schuldbekentenissen op alcoholische dranken. Het verschil tussen 8,0% in voorspoed en 29,2% in tegenspoed is statistisch significant op 95% betrouwbaarheid. Op het niveau van 90% betrouwbaarheid zijn de productcategorieën vlees en winkelwaren ook significant. De verschillen bij de overige productgroepen zijn niet significant.

Hoe zijn deze uitkomsten te duiden? In tijden van economische tegenspoed zou men verwachten dat er wordt bezuinigd op de uitgaven en er minder luxe producten worden geconsumeerd. Volgens deze tabel gaat een duurder en luxer producten zoals vlees in tegenspoed juist in aandeel omhoog. Mogelijk is sprake dat de aktes in de tijden van tegenspoed nauwkeuriger de onderliggende producten omschreven. De algemene categorie winkelwaren daalt immers aanzienlijk. Wellicht dat een deel van de alcoholica en vlees in tijden van voorspoed onder de algemene categorie winkelwaren werden omschreven. Een andere mogelijke verklaring sluit aan bij de eerdere constatering dat in tijden van tegenspoed winkeliers hoog oplopende schulden probeerden te vermijden en eerder om een schuldbekentenis vroegen. Bij vlees lagen de schuldbedragen hoger dan gemiddeld. In tijden van tegenspoed zou de vleeshouwer eerder aandringen op het opstellen van een schuldbekentenis. Deze redenering gaat echter niet gelijk op rond

winkelwaren en alcoholische dranken. Deze twee categorieën hadden schuldbedragen rond het gemiddelde maar het aandeel aktes met winkelwaren daalt, terwijl het aandeel aktes met alcoholische dranken sterkt stijgt. Mogelijk speelt mee dat economische tegenspoed een deel van de inwoners minder harder trof dan het andere deel. Utrecht had namelijk veel renteniers die leefden van hun vermogen. In tijden van tegenspoed gingen deze renteniers wellicht gewoon door met de consumptie van wijn en vlees, terwijl minder gefortuneerden hun consumptiepatroon aanpasten.

TABEL 6: AANTAL SCHULDBEKENTENISSEN PER PRODUCTGROEP NAAR ECONOMISCHE OMSTANDIGHEDEN

Productgroep	Economische voorspoed 1700-1730/1751-1780	Economische tegenspoed 1731-1750/1781-1800
alcoholische dranken*	8,0%	29,2%
boeken	2,0%	0,0%
brood	12,0%	4,2%
kaas en zuivel	4,0%	0,0%
kruidenierswaren	10,0%	8,3%
onbekend	4,0%	4,2%
textiel	8,0%	8,3%
vlees**	2,0%	16,7%
winkelwaren**	50,0%	29,2%
totaal	100,0%	100,0%
aantal aktes	50	24

Bron: UA Notariële akten 1560-1811, selectie schuldbekentenissen consumptiegoederen.

*: verschil tussen voor- en tegenspoed statistisch significant bij 95% betrouwbaarheid

** : verschil tussen voor- en tegenspoed statistische significant bij 90% betrouwbaarheid

4.3 EEN TOENAME IN KREDIETVERLENING?

Tabel 1 toonde de toename in het totaal aantal notariële aktes in Utrecht gedurende de achttiende eeuw. Het aantal aktes uit het laatste kwart van de eeuw gaf daarbij geen volledig beeld aangezien deze periode nog slechts deels is geïndexeerd in het Utrechts Archief. Tabel 7 toont voor de geselecteerde schuldbekentenissen rond consumptiegoederen het aantal aktes per kwart van de achttiende eeuw. Zelfs zonder de eventueel ontbrekende aktes uit het laatste kwart van de eeuw, is duidelijk dat het aantal

schuldbekentenissen in de tweede helft van de achttiende eeuw aanzienlijk hoger lag dan in de eerste helft van de eeuw. Het verschil is statistisch significant op 95% betrouwbaarheid.

TABEL 7: ONTWIKKELING SCHULDBEKENTENISSEN PER KWARTEEUW

Periode	Aantal aktes	Percentage van aantal aktes
1700-1724	11	14.9%
1725-1749	12	16.2%
1750-1774	29	39.2%
1775-1799	22	29.7%
totaal	74	100.0%

Bron: UA Notariële akten 1560-1811, selectie schuldbekentenissen consumptiegoederen.

Er zijn een aantal mogelijke verklaringen voor de stijging van het aantal schuldbekentenissen. Het totaal aantal consumptiekredieten kan zijn gestegen, het percentage kredieten wat tegen het “informeel kredietplafond” aanliep kan zijn gestegen, de populariteit in het gebruik van notariële aktes om schulden te bekennen kan zijn gestegen, oudere schuldbekentenissen kunnen relatief meer verloren zijn gegaan en daarom niet meer terug te vinden in de archieven, of het kan een combinatie zijn van factoren. Er zijn geen bronnen gevonden die aantonen welke factoren hierin precies een rol speelden. Mogelijk speelde de groei in inwonertal van 30.000 naar 33.000 een rol, al kan deze lichte toename niet de meer dan verdubbeling in het aantal aktes verklaren. Vaak wordt gewezen op de groei in het aantal winkels gedurende de achttiende eeuw, vooral in koloniale waren.⁵⁵

Het is opvallend dat het aantal schuldbekentenissen rond consumptiekrediet in Utrecht gedurende de achttiende eeuw aanzienlijk steeg, terwijl het aantal geschillen in Antwerpen juist daalde.⁵⁶ Ook onderzoek in King's Lynn wees op een daling van het aantal kredieten in de achttiende eeuw.⁵⁷ Willems veronderstelde dat de daling in Antwerpen mogelijk te maken had met de verbeterde conjunctuur, een toename van het aantal munten waardoor het minder noodzakelijk was om van kredietverlening gebruik te maken of dat het aantal rechterlijke kredietzaken daalde doordat meer geschillen op informele wijze werden opgelost.⁵⁸ Deze laatste verklaring is mijns inziens in tegenspraak met de ontwikkeling in Westerse samenlevingen richting een cultuur van een meer formele en contractuele benadering. In het

⁵⁵ Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard*, 97.

⁵⁶ Willems, *Leven op de pof*, 220.

⁵⁷ *Ibidem*, 221.

⁵⁸ *Ibidem*, 221.

zeventiende eeuwse Engeland was al een ontwikkeling zichtbaar richting formelere kredietcontracten.⁵⁹ De verklaring dat een goede conjunctuur voor minder conflicten zorgt, wordt in de Utrechtse aktes niet bevestigd. Uit tabel 5 blijkt dat gedurende de 60 jaren van economische voorspoed 50 aktes aanwezig zijn en over de veertig jaren van tegenspoed 24 aktes. Dit betekent gemiddeld 0,83 aktes per voorspoedjaar versus 0,6 aktes per tegenspoedjaar. Kredietverlening functioneerde in Utrecht blijkbaar anders dan in Antwerpen of King's Lynn.

4.4 ACHTERGRONDEN VAN DE SCHULDENAAR EN SCHULDEISER

In de voorgaande drie paragrafen zijn de economische aspecten van de consumptiekredieten aan de orde geweest. In de laatste twee paragrafen komen de sociaal-culturele aspecten aan de orde. In deze paragraaf worden de achtergronden van de betrokken partijen behandeld.

De schuldbekentenissen geven beperkte achtergrondinformatie over de schuldenaars en de schuldeisers. Het geslacht werd altijd vermeld en incidenteel werd ook genoemd of de persoon een weduwe of kind was. In tabel 8 staan de achtergrondkenmerken van de schuldenaars en schuldeisers.

TABEL 8: ACHTERGROND SCHULDENAAR EN SCHULDEISER VOLGENS AKTES (N=74)

Achtergrond	Schuldenaar	Schuldeiser
man	66,2%	79,7%
man met kind	2,7%	1,4%
echtpaar	10,8%	0,0%
vrouw	6,8%	1,4%
weduwe	10,8%	14,9%
weduwe met kind/ander persoon	2,8%	0,0%
erven	0,0%	2,7%
totaal	100,0%	100,0%

Bron: UA Notariële akten 1560-1811, selectie schuldbekentenissen consumptiegoederen.

De meerderheid van de aktes vermeldde mannen als schuldeiser en als schuldenaar. Onder de schuldeisers was er nog wel een redelijk aandeel weduwen, maar kwamen andere groepen slechts sporadisch voor. Onder schuldenaars bevonden zich naast een redelijk aandeel weduwen ook nog echtparen en alleenstaande vrouwen. Deze uitkomsten laten zien dat de meeste schuldbekentenissen met mannen of

⁵⁹ Muldrew, *The economy of obligation*, 315.

weduwen als partijen werden aangegaan. De resultaten zijn vergelijkbaar met die uit Antwerpen en King's Lynn.⁶⁰ Hiermee is niet aangetoond dat de oorspronkelijke krediettransacties vooral door mannen zijn aangegaan. Het is goed mogelijk dat hun vrouw het krediet is aangegaan en de man namens het gezin als schuldenaar is opgenomen in de notariële akte. Vrouwen speelden in Antwerpen een grote rol in de totstandkoming van informeel krediet.⁶¹

In de helft van de aktes staat de woonplaats van de schuldeiser en de schuldenaar vermeld. Hierdoor is het mogelijk de afstand tussen de schuldeiser en schuldenaar te bepalen. Aangezien alleen de woonplaats is opgenomen en niet de straatnaam, is de afstand geschat. Hierbij is de hemelsbrede afstand gemeten tussen het centrum van de woonplaats van de schuldenaar en het centrum van de woonplaats van de schuldeiser. Indien beide partijen in dezelfde woonplaats woonden, is de afstand van het centrum tot de rand van deze woonplaats genomen. In tabel 9 zijn de resultaten weergegeven.

TABEL 9: AFSTAND TUSSEN SCHULDENAAR EN SCHULDEISER (N=37)

Afstand schuldenaar en schuldeiser	Percentage aktes
0-<2km	45,9%
2-<4km	2,7%
4-<6km	10,8%
6-<8km	5,4%
8-<10km	5,4%
10-<15km	8,1%
15-<20km	13,5%
20+km	8,1%
totaal	100,0%

Bron: UA Notariële akten 1560-1811, selectie schuldbekentenissen consumptiegoederen.

In bijna de helft van de gevallen wonen de schuldenaar en schuldeiser bij elkaar in de buurt op minder dan twee kilometer. In ruim negentig procent van de gevallen woonden beide partijen binnen een straal van twintig kilometer van elkaar. Dit is in lijn met het gegeven dat Utrecht een regionaal handelscentrum was en kooplui vanuit de omgeving naar de markten in Utrecht kwamen. De aktes vermelden plaatsen in de regio zoals Groenekan, Kockengen, de Bilt, Maarssen en Jutphaas.

⁶⁰ Willems, *Leven op de pof*, 214. Muldrew, 'Credit and the courts', 28-29.

⁶¹ Willems, *Leven op de pof*, 26.

4.5 BETALINGSREGELINGEN: HOE WERD DE LIEVE VREDE BEWAARD?

De schuldenaar had met de schuldbekentenis de openstaande schulden formeel erkend. Maar hoe was het plan om deze af te lossen? In tweederde van de aktes werd expliciet een betalingsregeling opgenomen. Deze gaf aan wanneer het volledige bedrag afgelost moest zijn en in hoeveel termijnen dit moest gebeuren. Bij een deel van deze betalingsregelingen werd ook rente of kosten in rekening gebracht. Meestal werd benoemd dat de rente inging vanaf de datum van de akte. Dit suggereert dat tot het moment van de formele schuldbekentenis er geen rente in rekening was gebracht. In tabel 10 zijn verschillende kenmerken van de afgesproken betalingsregelingen weergegeven. Dit is ook uitgesplitst naar perioden van economische voor- en tegenspoed.

TABEL 10: KENMERKEN VAN DE AFGESPROKEN BETALINGSREGELINGEN IN DE AKTES

	Economische voorspoed 1700-1730/ 1751-1780	Economische tegenspoed 1731-1750/ 1781-1800	Totaal
Rekenkundig gemiddelde afgesproken terugbetalingstermijn in jaren	2,65	1,70	2,39
Aantal aktes	36	14	50
Rekenkundig gemiddelde vaste termijnbedrag	f 75,22	f 48,40	f 68,11
Aantal aktes	36	13	49
Rekenkundig gemiddelde afgesproken rentevergoeding	3,4%	4,3%	3,8%
Aantal aktes	19	15	34

Bron: UA Notariële akten 1560-1811, selectie schuldbekentenissen consumptiegoederen.

De gemiddelde betalingsregeling ging uit van 2,39 jaren aan aflossingen. In tijden van economische voorspoed lag dit hoger op 2,65 jaren en in tijden van tegenspoed op 1,70 jaren. Waarschijnlijk drong in tijden van tegenspoed vooral de schuldeiser aan op snellere terugbetaling. Wellicht speelde ook mee dat in tijden van tegenspoed de winkelier de schulden minder hoog liet oplopen. Rijke klanten konden de lagere schuldbedragen dan ook sneller aflossen.

In de aktes werd meestal een vast termijnbedrag afgesproken met een afwijkend restbedrag voor de laatste termijn. Het afgesproken vaste termijnbedrag lag gemiddeld rond 68 gulden. In tijden van

tegenspoed lag dit vaste termijnbedrag lager rond 48 gulden. Dat dit lager was zal mede veroorzaakt zijn doordat de schulden minder hoog opliepen. In tijden van voorspoed lag het termijnbedrag rond 75 gulden.

Bij tweederde van de aktes met een betalingsregeling is ook een rentevergoeding opgenomen. Deze rentevergoeding lag in tijden van tegenspoed hoger op 4,3% tegenover 3,4% in tijden van economische voorspoed. Een hogere rentevergoeding tijdens economisch slechtere jaren is logisch aangezien het kredietrisico voor de winkelier in deze tijden hoger lag.

Met concrete afspraken rond de terugbetaling van de openstaande schuld verzekerde zowel de schuldenaar als de schuldeiser zich ervan dat de onderlinge relatie werd voortgezet. Een aantal notarissen heeft naderhand in de kantlijn van de aktes genoteerd dat de schuld was afgelost. Daarmee was het vastgestelde bedrag voldaan, maar het is goed mogelijk dat inmiddels alweer een nieuw krediet was opgebouwd. Consumptiekrediet was immers een voortdurende gebeurtenis in de vroegmoderne tijd.

5. SAMENVATTING EN CONCLUSIES

In de achttiende eeuw werd in Utrecht krediet verstrekt rond de aankoop van consumptiegoederen. Deze kredietverstrekking gebeurde in eerste instantie op informele basis, dat wil zeggen dat het krediet mondeling werd afgesproken tussen de winkelier en zijn klant. De hoeveelheid beschikbaar archiefmateriaal over dergelijke afspraken zal dan ook beperkt zijn. In tegenstelling tot onderzoek in andere steden zijn geen *coopmans boecken* of boedelinventarissen gevonden die een inzicht geven over consumptiekredieten in Utrecht vanaf het moment van hun ontstaan.

Er zijn wel 74 notariële schuldbekentenissen gevonden. Deze schuldbekentenissen werden opgemaakt door een notaris en betroffen een stap van formalisering van het voorheen informele krediet. De klant bekende hierin officieel dat hij of zij een schuld had wegens de aankoop van bepaalde goederen aan een winkelier. Een schuldbekentenis werd pas opgemaakt als de schuld tot een bepaalde hoogte was opgelopen en de winkelier blijkbaar meer zekerheid eiste. Het grote voordeel van de schuldbekentenis was dat dit een hard bewijs vormde bij een rechtbank.

Hoewel deze schuldbekentenissen niet direct een beeld geven van het ontstaan van dergelijke schulden, geven ze wel inzicht in het moment dat deze schulden – naar het idee van de schuldeiser - te hoog waren opgelopen. De gemiddelde omvang van de bedragen uit de schuldbekentenissen geeft het omslagpunt aan waarop de winkelier het niet langer verantwoord vond het krediet informeel te houden. Ik heb dit omslagpunt het “informele kredietplafond” genoemd. Analyse van de aktes toont aan dat het “informele kredietplafond” varieerde per productgroep. Mogelijke verklaringen voor deze variatie zijn het gebruikelijke transactiebedrag, de rijkdom en daarmee reputatie van de klant, en de financiële capaciteit van de winkelier. Vergelijking van de “informele kredietplafonds” per productgroep en de gemiddelde inkomens van de winkeliers laten een sterke correlatie zien: hoe hoger het inkomen van de winkelier, hoe hoger het “informele kredietplafond”.

Dit paper bestudeerde de wisselwerking tussen kredietverlening op consumptiegoederen en de economische situatie. De analyse laat zien dat tijden van economische tegenspoed het “informele kredietplafond” over alle klanten gemiddeld gezien niet aantastte. Wel is te zien dat tijdens tegenspoed winkeliers beducht waren om individuele schulden te hoog te laten oplopen. Aan de andere kant was ook te zien dat lagere schuldbedragen afnamen. Hoewel de redenen hiervoor uit de aktes niet duidelijk worden, is het mogelijk dat het sociale aspect van kredietverlening maakte dat de winkelier coulant omging met de “arme” klant en strikter met de “rijke” klant. Een opvallende uitkomst uit de analyse van productgroepen naar economische situatie laat zien dat het aantal schuldbekentenissen voor alcoholische

dranken en vlees tijdens economische tegenspoed steeg, terwijl die van winkelwaren daalde. Mogelijk staat dit in verband met het eerder opeisen van hogere schulden of dat hogere welstandsklassen ook in tijden van tegenspoed ongewijzigd doorconsumeerden.

Hoewel de schuldbekentenissen geen volledig beeld kunnen geven over de achttiende eeuwse kredietverlening, geven ze wel een idee in de ontwikkeling daarvan. Gedurende de achttiende eeuw steeg het aantal aktes sterk. Deze stijging is tegengesteld aan de uitkomsten van onderzoek in Antwerpen en King's Lynn waar juist een daling geconstateerd werd. Dit verschil met Utrecht kan niet direct worden verklaard.

Naast bovenstaande economische aspecten van de consumptiekredieten, spelen ook een aantal sociaal-culturele elementen mee. De schuldbekentenissen uit Utrecht geven hier enige informatie over.

Schuldenaars en schuldeisers waren over het algemeen mannen en soms weduwen. Ruim negentig procent woonde binnen een straal van twintig kilometer van elkaar en bijna de helft zelfs binnen twee kilometer. In de aktes werd vaak de verdere afhandeling van de schuld geregeld. Gemiddeld sprak men af dat de schuld binnen een termijn van 2,39 jaar werd afgelost, betaalde men gemiddeld achtenzestig gulden termijnaflossing en een rente van 3,8%. In tijden van economische tegenspoed was de terugbetalingstermijn korter, het termijnbedrag lager en de rentevergoeding hoger.

De schuldbekentenissen vormden een hulpmiddel voor de schuldeiser om zijn claim zeker te stellen, terwijl de schuldenaar de relatie met de schuldeiser veilig stelde. Zo kon de informele kredietverlening doorgaan zonder afbreuk te doen aan de reputatie van winkelier en klant.

BIJLAGE

Onderstaand een samenvatting van de gebruikte notariële schuldbekentenissen uit het Utrechts Archief. De schuld omvang is genoteerd in guldens-stuivers-penningen (f-s-p). Niet alle beschikbare informatie uit de aktes is in dit overzicht opgenomen.

Documentnummer	Datum akte	Schuldenaar		Schuldeiser		Schuld	
		Geslacht	Woonplaats	Geslacht	Woonplaats	Omvang	Goederen
notaris-U123a004-19	10-04-1706	Man	Thiel	Man		f300	winkelwaren
notaris-U122a003-64	21-01-1707	Man		Man		f70	brood
notaris-U122a003-81	18-10-1707	Man		Man		f72	
notaris-U127a006-81	05-08-1711	Vrouw	Iselstyn	Man	Utrecht	f85	winkelwaren
notaris-U151a001-53	26-02-1712	Man	Utrecht	Man		f97-10s	koussen
notaris-U152a001-60	29-01-1713	Vrouw	Utrecht	Man		f43-13s	broodt
notaris-U151a001-88	25-04-1713	Man	Utrecht	Vrouw		f82	winkelwaren
notaris-U155a002-64	30-07-1717	Vrouw	Utrecht	Man		f88-14s	linnen
notaris-U138a006-81	22-11-1720	Vrouw		Man		f104-8p	wijnen
notaris-U123a006-276	05-12-1720	Vrouw		Vrouw		f150	winkelwaren
notaris-U144a009-204	15-10-1722	Man	Breuckeleveen	Man	Utrecht	f145-2s-8p	wynen
notaris-U178a002-5	04-02-1730	Man		Man		f150-20s	kruideniers winkelwaren
notaris-U173a003-10	04-03-1730	Vrouw		Man		f51	winkelwaren
notaris-U187a001-36	27-12-1737	Man	Nieuwe Loosdrecht	Man	Utrecht	f300	winkelwaren
notaris-U138a010-40	27-02-1739	Vrouw		Vrouw		f125-8s-12p	winkelwaren
notaris-U188a003-122	25-06-1741	Man	Maarssen	Man	Maarssen	f111-10s	vlees
notaris-U174a008-20	04-03-1742	Man	Utrecht	Man	Utrecht	f150	wynen
notaris-U174a008-47	30-04-1742	Vrouw		Man		f250	drank
notaris-U207a001-68	11-11-1743	Man	Utrecht	Man		f53-19s	wynen
notaris-U184a014-85	01-07-1747	Man	Cockengen	Man		f320-2s	winkelwaren en stoffen
notaris-U203a003-36	27-03-1748	Man	Baren	Man	Utrecht	f170	kruidenierswaren
notaris-U212a001-42	16-01-1749	Man	Camerick	Man	Utrecht	f255-8s	wynen
notaris-U205a004-79	24-10-1749	Vrouw	Ameyden	Man	Utrecht	f125-18s-6p	rouwgoed
notaris-U194a006-26	21-06-1751	Man		Vrouw		f500	winkelwaren
notaris-U217a004-94	21-11-1755	Man		Man	s Hage	f207	wynen
notaris-U236a001-20	06-02-1756	Man-vrouw	Utrecht	Man	Utrecht	f748-14s	winkelwaren

Krediet op consumptiegoederen in Utrecht in de achttiende eeuw

Documentnummer	Datum akte	Schuldenaar		Schuldeiser		Schuld	
		Geslacht	Woonplaats	Geslacht	Woonplaats	Omvang	Goederen
notaris-U232a001-5	27-02-1756	Man	Utrecht	Man		f107-16s-6p	waren of koopmanschappen
notaris-U225a004-22	30-04-1757	Man	Oda	Man	Breukelen	f79-11s-2p	winkelwaren
notaris-U208a002-14	12-05-1757	Man	Utrecht	Man	Utrecht	f200	winkelwaren
notaris-U238a001-48	20-05-1758	Man	Segvelt	Man		f214	waaren
notaris-U248a001-8	25-08-1758	Man	Maarssen	Man		f146-4s	boter en kaas
notaris-U218a008-168	30-10-1758	Man		Vrouw		f120	winkelwaren
notaris-U248a002-4	23-01-1760	Man-zoon		Man		f119-12s	brood
notaris-U224a002-126	30-05-1761	Man	Utrecht	Man	Utrecht	f49-9s	winkelwaren
notaris-U247a002-9	16-02-1762	Man-vrouw	Utrecht	Man		f127-20s	brood
notaris-U204a006-154	20-09-1762	Man	Utrecht	Vrouw	Utrecht	f486	winkelwaren
notaris-U254a001-1	13-10-1762	Man-vrouw	Utrecht	Man	Utrecht	f88-19s	winkelwaaren
notaris-U252a002-37	29-08-1763	Man	Cockengen Lochorst	Man+erven	Cockengen	f86-4s-4p	winkelwaaren
notaris-U252a002-41	15-10-1763	Vrouw	Utrecht	Man		f125	winkelgoederen
notaris-U252a002-50	27-12-1763	Man	Cockengen Lochorst	Man+erven	Cockengen	f72	winkelwaaren
notaris-U252a002-56	19-02-1764	Man	Camerick	Man	Cockengen	f103-15s	koeken en andere winkelwaaren
notaris-U224a003-113	09-03-1764	Man	Utrecht	Man	Utrecht	f325	winkelwaren
notaris-U238a002-160	23-03-1764	Man	Utrecht	Vrouw		f100	winkelwaren
notaris-U252a002-153	26-11-1765	Man	Utrecht	Man		f240	Cruidenierswaaren
notaris-U261a001-57	29-06-1767	Man		Vrouw		f156-10s-4p	brood
notaris-U236a004-57	31-10-1767	Vrouw-dochters		Man	Utrecht	f344-13s-14p	vlees
notaris-U194a013-19	29-12-1768	Man	Utrecht	Man	Utrecht	f471-7s-8p	koffie, thee en kruidenierswaren
notaris-U242a006-109	17-08-1769	Man	Utrecht	Man		f399-19s	grutterswaaren
notaris-U191a003-70	04-07-1770	Man-vrouw	Utrecht	Vrouw		f200	winkelwaren
notaris-U252a004-147	12-10-1771	Man	de Bilt	Man	Utrecht	f122-7s-6p	laken
notaris-U205a025-93	05-11-1771	Vrouw	Utrecht	Man	Utrecht	f420	winkelwaren
notaris-U267a001-98	31-01-1774	Man	Utrecht	Man		f165	gaaren
notaris-U272c001-15	29-03-1775	Man	Groenekan	Man	Hermelen	f43-14s-4p	kazen
notaris-U272c001-16	29-03-1775	Man	Groenekan	Man	Utrecht	f109-16s	grutterswaaren
notaris-U267a001-117	31-03-1775	Man	St. Maarten	Man	Utrecht	f238-13s	boeken
notaris-U224a007-20	05-06-1776	Vrouw-man	Utrecht	Man		f256-18s	kruideniers- en winkelwaren

Krediet op consumptiegoederen in Utrecht in de achttiende eeuw

Documentnummer	Datum akte	Schuldenaar		Schuldeiser		Schuld	
		Geslacht	Woonplaats	Geslacht	Woonplaats	Omvang	Goederen
notaris-U224a007-110	14-05-1778	Man	Utrecht	Man		f69-3s	kruidenierswaren
notaris-U270a004-59	02-10-1778	Vrouw	Vijfhuijzen onder Zuylen	Man	Maarssen	f180-5s	brood
notaris-U272c002-92	31-07-1779	Man	Driebruggen	Man	Utrecht	f92-9s	meel en grutte
notaris-U270a004-139	14-11-1779	Man	Utrecht	Man	Utrecht	f280-13s	sterke dranken en gedestilleerde wateren
notaris-U272c004-46	02-06-1781	Man	Montfoort	Vrouw	Utrecht	f197-18s	grutterswaaren
notaris-U272c005-48	16-06-1782	Man	Baarn	Man	Hilversum	f48-7s	brood
notaris-U272c005-91	12-10-1782	Man-zoon	Jutphaas	Man-zoon	Utrecht	f227-6s-12p	kruidenierswaaren
notaris-U225a015-2	13-01-1787	Man-vrouw	Utrecht	Man	Utrecht	f480	vlees
notaris-U252a010-64	05-05-1787	Man	Utrecht	Man		f116-17s	vlees
notaris-U224a009-129	29-06-1787	Man-vrouw	Utrecht	Man	Utrecht	f195-15s-8p	vlees
notaris-U264b006-68	09-09-1787	Man-vrouw		Man		f72-5s	zijden gazen
notaris-U261a002-213	28-06-1788	Man-vrouw	Utrecht	Vrouw	Utrecht	f141-4s-8p	winkelwaren
notaris-U242a020-88	30-01-1790	Man	Zuilen	Man	Utrecht	f173-5s	waaren
notaris-U242a022-14	23-02-1793	Man	Nichtevecht	Man		f99-19s	winkelwaaren
notaris-U224a011-92	07-08-1795	Vrouw	Utrecht	Man	Utrecht	f200	wynen
notaris-U224a012-26	17-06-1796	Man	Utrecht	Vrouw	Wageningen	f118-18s	wynen en sterke dranken
notaris-U224a012-34	02-08-1796	Man	Utrecht	Man	Utrecht	f193-1s	wynen
notaris-U263a006-198	17-12-1798	Man	Utrecht	Man	Utrecht	f191-9s-12p	winkelgoederen

LITERATUURLIJST

- Brugman, Jan, Hans Buiten en Kaj van Vliet, *Markten in Utrecht: Van de vroege middeleeuwen tot nu – Historische reeks Utrecht 19* (Utrecht 1995).
- Bruin, R.E. de, e.a. (ed.), *Een paradijs vol weelde: Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000).
- Cox, Nancy, *The complete tradesman: A study of retailing, 1550-1820* (Aldershot 2000).
- Gehlen, A.FI. en P.L. Nève (ed.), *Het notariaat in de Lage Landen (±1250-1842)* (Deventer 2005).
- Gelderblom, Oscar, 'The resolution of commercial conflicts in Bruges, Antwerp, and Amsterdam, 1250-1650' (draft February 2005), http://www.lowcountries.nl/papers/2005-2_gelderblom.pdf (29 december 2012).
- Hart, Pieter Dirk 't, *De stad Utrecht en haar inwoners: Een onderzoek naar samenhangen tussen sociaal-economische ontwikkelingen en de demografische geschiedenis van de stad Utrecht 1771-1825* (Utrecht 1983).
- Kamermans, Johan A., *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw: Ontwikkeling en diversiteit* (Wageningen 1999).
- Maarschalkerweerd, Ph., e.a., *Geschiedenis van de provincie Utrecht van 1528 tot 1780* (Utrecht 1997).
- McCants, Anne E.C., 'Goods at pawn: The overlapping worlds of material possessions and family finance in early modern Amsterdam', *Social Science History* 31:2 (Summer 2007) 213-238.
- Mui, Hoh-Cheung en Lorna H. Mui, *Shops and shopkeeping in eighteenth-century England* (Londen 1989).
- Muldrew, Craig, 'Credit and the courts: Debt litigation in a seventeenth-century urban community', *The Economic History Review* 46:1 (February 1993) 23-38.
- Muldrew, Craig, *The economy of obligation: The culture of credit and social relations in early modern England* (Basingstoke 1998).
- Muldrew, Craig, 'Hard food for Midas: Cash and its social value in early modern England', *Past & Present* 170 (February 2001) 78-120.
- Nijboer, Harm, *De fatsoenering van het bestaan: Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw* (Groningen 2007).

Vries, Jan de, en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815: De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 2005).

Willems, Bart, *Leven op de pof: Krediet bij de Antwerpse middenstand in de achttiende eeuw* (Amsterdam 2009).

Afbeelding titelpagina: gezicht op de Oudegracht te Utrecht bij de Stadhuisbrug uit het westen, met in het midden de stadskraan, links de voorgevels van de huizen aan de oostzijde van de gracht en de Ganzenmarkt en rechts de voorgevels van de huizen Keijserrijk en De Ster.

http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/beeldmateriaal/tekeningen_en_prenten/1780-1790/30407 (17 januari 2013).